

RECENZJE

O POLSKIEJ IDEI NARODOWEJ NA LITWIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Przemysław Dąbrowski, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Kraków 2010, ss. 338.

Po znakomitych lekturach naukowych między innymi Romana Wapińskiego, Krzysztofa Kawalca, Bogdana Grotta czy też Teresy Kulak wydaje się, że na temat myśli politycznej Narodowej Demokracji napisano już wszystko lub prawie wszystko. Nic bardziej mylnego. Stwierdzeniu temu przeczy niedawno wydana nakładem Księgarni Akademickiej w Krakowie książka Przemysława Dąbrowskiego *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*. Publikacja ta jest pokłosiem pracy doktorskiej powstałej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem znanego i cenionego uczonego zajmującego się problematyką Litwy prof. dr hab. Dariusza Szopera. Już w tym miejscu godzi się pochwalić autora za bardzo trafny wybór tematu badawczego, ponieważ w polskiej literaturze naukowej brakuje opracowania analizującego myśl i działalność polityczną polskich nacjonalistów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dąbrowski z postawionego celu badawczego wywiązał się bardzo dobrze, przedstawiając precyzyjnie myśl i działalność polskich ugrupowań narodowych na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Rozważania na temat Narodowej Demokracji byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego Dąbrowski podzielił na pięć rozdziałów. Nakreślił w nich główne problemy, którymi zajmował się obóz narodowy na Litwie na przełomie XIX i XX wieku. W pierwszym rozdziale autor przedstawił instytucjonalne formy działalności polskich narodowców, a zwłaszcza ich sytuację polityczną na ziemiach Kraju Północno-Zachodniego, Litwie i Białorusi. Z dużą wnikliwością nakreślił przejawy działalności endeków po powstaniu styczniowym, a także za szczególnie interesujące należy uznać wywody autora na temat działalności Narodowej Demokracji podczas pierwszej wojny światowej. Dąbrowski słusznie zauważył, że przedstawiciele endecji na Litwie odegrali znaczącą rolę w życiu politycznym Wilna w okresie okupacji niemieckiej. Udział w próbach powołania do życia reprezentacji stronnictw politycznych Wilna (Komitet Obywatelski czy Komitet Polski)

świadczył o dużym zaangażowaniu i determinacji poszczególnych przedstawicieli endecji wileńskiej. Dąbrowski trafnie spostrzegł, że okres rządów niemieckich ukazał także inne oblicze Narodowej Demokracji, która w środowisku wileńskim stała się tożsama z jej warszawską centralą. Dlatego, zdaniem autora, wpływ narodowych demokratów na Litwie pod koniec pierwszej wojny światowej był minimalny.

W kolejnym rozdziale Dąbrowski wyeksponował popularyzatorską działalność obozu narodowo-demokratycznego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centralnym przedmiotem zainteresowania stała się dla niego prasa wydawana na Litwie i Białorusi. Można zaznaczyć, że Dąbrowski w sposób bardzo rzetelny i skrupulatny dokonał prezentacji polskiej prasy narodowo-demokratycznej i narodowo-katolickiej wydawanej w Wilnie i Mińsku Litewskim. Do głównych tytułów ukazujących się w Wilnie z prasy narodowo-demokratycznej zaliczył następujące czasopisma: „Kurier Zarzeczny”, „Noworocznik Litewski”, „Kurier Litewski”, „Pogoń”, „Dziennik Wileński”, „Goniec Wileński”, „Pobudka” czy też „Kwartalnik Litewski”. Do prasy narodowo-katolickiej zakwalifikował: „Zorzę Wileńską”, „Przyjaciela Ludu”, „Jutrzenkę”, „Słowo i Czyn”, „Gazetę 2 Grosze” i „Gazetę Codzienną”. Natomiast wśród tytułów wyrażających myśl narodowo-demokratyczną, wydawanych w Mińsku Litewskim, znalazły się: „Kalendarz Miński za rok 1906”, „Nad Świsłoczą”, „Tygodnik Dla Wszystkich”, „Nowy Kurier Litewski”, „Dziennik Miński” i „Placówka”.

Działalność oświatowo-kulturalna Narodowej Demokracji na Litwie i Białorusi to temat trzeciego rozdziału recenzowanej książki. Dąbrowski opisał podstawy ideologiczne pracy oświatowo-kulturalnej obozu narodowo-demokratycznego i doszedł do przekonania, cytując jednego z czołowych polityków endecji Stanisława Kozickiego, że cele i zadania polityki narodowej na niwie kulturalnej, oświatowej i politycznej różniły się od zadań wykonywanych w Królestwie Polskim. Gdański prawnik uwypuklił olbrzymią pracę kulturalno-oświatową i wychowawczą, jaką wykonali przedstawiciele Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego na rzecz społeczności polskiej. Do czołowych propagatorów polskiej edukacji i oświaty zaliczył: Adama Karpowicza, Jana Ursyna, Władysława Zahorskiego, Stanisława Maciejowicza i Aleksandra Zwierzyńskiego. W jego ocenie narodowi demokraci wykazywali także wiele aktywności w instytucjach życia publicznego na Litwie. Zdaniem Dąbrowskiego znaczącą rolę w promowaniu polskości odegrało powstałe 24 listopada 1905 r. Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, które oprócz promocji sportu i wychowania fizycznego propagowało także polskie hasła narodowe. Do czołowych przedstawicieli wileńskiego „Sokoła” autor zaliczył: Ludwika Czarkowskiego, Feliksa Świeżyńskiego, Kazimierza Dmochowskiego i Leona Perkowskiego. Oprócz „Sokoła” do polskich organizacji oświatowo-wychowawczych Dąbrowski trafnie zaliczył powołane w listopadzie 1906 r. przez Witolda Węśławskiego Polskie Towarzystwo „Oświata”. Celem towarzystwa było prowadzenie szkół ludowych, średnich i wyższych, księgarni, bibliotek, a także kursów dla analfabetów oraz rozpowszechnianie czasopism i książek o znaczeniu naukowym, pedagogicznym i ludowym. W katalogu polskich organizacji wymienionych przez autora znalazło się Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, które zostało założone w październiku 1906 r. przez Elżbę Orzeszkową, Józefa Hłaskę, Józefa Montwiłła, hrabiego Władysława Tyszkiewicza z Landwarowa, Alfonsa Parczewskiego, Czesława Jankowskiego, hrabiego Wawrzyńca Puttkamera i Władysława Zahorskiego. Jak słusznie zauważył Dąbrowski, ważne dla polskiego szkolnictwa było zainicjowanie w 1918 r. przez dziekana Wydziału Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszaw-

skiego profesora Alfonsa Parczewskiego i profesora Stanisława Władyczko wskrzeszenia polskiego Uniwersytetu Wileńskiego.

Podobnie w Mińszczyźnie Dąbrowski przedstawił polskie organizacje związane z Narodową Demokracją, które przyczyniły się do szerzenia polskości na kresach. Jego zdaniem pierwszą organizacją było powstałe w 1882 r. w Mińsku z inicjatywy Stefana Offenberga polskie Kółko Samokształcenia, które nawiązywało do myśli politycznej Filaretów i Filomatów. W 1908–1909 do połączenia Koła Samokształcenia Młodzieży Polskiej w Mińsku z mińskim Towarzystwem Koleżeńskiej Pomocy (Bratniakiem) powstałym na przełomie lat 1896 i 1897 z pomysłu Wojciecha Karola Pusłowskiego doszło do skonsolidowania pracy oświatowej. Nowa organizacja przyjęła nazwę Koło Samokształcenia i Bratniej Pomocy w Mińsku. W gronie polskich organizacji oświatowych znalazła się także Polska Macierz Szkolna Ziemi Mińskiej (PMSZM), która od 1917 r. kierowała całą pracą oświatową w guberni mińskiej. Doktorant słusznie zauważył, że czołowi politycy PMSZM w osobach Mieczysława Porowskiego, Władysława Raczkiewicza, Michaliny Łęskiej i Jana Offenberga odegrali znaczącą rolę w rozwoju szkolnictwa w guberni mińskiej. Prawdopodobnie wskazał także na pracę edukacyjną wykonaną przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Mińsku Litewskim, które przyczyniło się do aktywnego wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego.

W kolejnym rozdziale recenzowanej książki Dąbrowski zajął się myślą i praktyką polityczną Narodowej Demokracji wobec bieżących problemów ustrojowych do 1918 r. Do głównych problemów, które rzutowały na politykę Narodowej Demokracji na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaliczył: wybory do rosyjskich Izb Państwowych, kwestie autonomii Królestwa Polskiego, sprawę Chełmszczyzny, problem samorządu miejskiego i kwestię agrarną na Litwie i Białorusi. Należy stwierdzić, że gdański prawnik bardzo szczegółowo i dokładnie potraktował działalność polityczną narodowych demokratów w powyższych kwestiach. Z jego wywodów można powziąć przekonanie, że narodowi demokraci bardzo aktywnie uczestniczyli w życiu społeczno-politycznym i zabierali głos w każdej ważnej sprawie, która dotyczyła dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mimo to ich sukcesy na polu społecznym i edukacyjnym nie przełożyły się na zwycięstwa wyborcze do rosyjskich Izb Państwowych. Dąbrowski trafnie skomentował, że jednym z czołowych polityków Narodowej Demokracji Józefem Hłasko, że nieudolność kampanii wyborczej, błędne zawieranie kompromisów i porozumień politycznych doprowadziło do przegranych wyborów.

W ostatnim, moim zdaniem, najciekawszym rozdziale recenzowanej pozycji Dąbrowski przedstawił Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe i jego relacje z innymi narodowościami zamieszkującymi ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Autor z precyzją historyka doktryn politycznych i prawnych uwypuklił kwestie litewskiego odrodzenia narodowego, wyjaśnił spór językowy polsko-litewski i przedstawił dylematy endeków na temat planów federacyjnych i inkorporacyjnych. Również trafnie i zasadnie został ujęty problem stosunku Narodowej Demokracji do kwestii Białorusinów, Żydów, Rosjan i państwowości rosyjskiej. W ocenie Dąbrowskiego narodowi demokraci na początku dwudziestego wieku popierali dążenia narodowościowe Litwinów. Na dowód tej tezy autor trafnie przytoczył pogląd z 1902 r. twórcy polskiego nacjonalizmu Jana Ludwika Popławskiego, który wprost opowiadał się za popieraniem aspiracji narodowych Litwinów. Z kolei wraz z upowszechnianiem się haseł narodowych wśród społeczności polskiej pogląd o niepodległości Litwy zaczął ewoluować na rzecz postulatu szerokiej autonomii

Litwinów w ramach państwa polskiego. Z tym poglądem identyfikował się Władysław Studnicki, który, jak zauważył trafnie autor, wątpił w „samodzielność duchową” narodu litewskiego. Natomiast do przeciwników nawet autonomii dla narodu litewskiego zaliczył Feliksa Mieszkisa, który przestrzegał przed „fanatyczną” chęcią Litwinów zerwania wszelkich stosunków z Polską i Polakami. Dąbrowski przekonująco dowodził, że narodowi demokraci wileńscy litewski ruch narodowy traktowali raczej w kategoriach przejściowych, a nie jako długofalowe działania czy dążenia, nastawione na uzyskanie w przyszłości szerokiej autonomii. Podczas pierwszej wojny światowej i tuż po niej, co wydatnie uwypuklił autor, w kręgach Narodowej Demokracji wileńskiej pojawiły się plany federacji Polski i Litwy, które nawiązywały do historycznego związku obydwu państw po 1569 r. Narodowi demokraci żądali, aby Wilno zachowało ciągłość państwową ze zdobywającą niepodległość Polską. Autor słusznie przyjął, że po 1915 r. społeczeństwo polskie w Litwie dzieliło się na trzy obozy. Pierwszy „podziałowy” („aneksyjny”, inkorporacyjny) nawoływał do oderwania Wilna i polskiej części Litwy oraz włączenia tych terenów do przyszłego państwa polskiego. Temu stanowisku hołdowała właśnie Narodowa Demokracja i niektóre środowiska ziemiaństwa wileńskiego, a także grodzieńskiego. Drugi, „krajowy”, stał na gruncie ogłoszenia niepodległości Litwy oraz współpracy z ludnością zamieszkującą Litwę na zasadach równorzędności. Litwa miała być państwem samodzielnym i niezależnym, jednakże pozostającym w łączności z Polską. Stanowisko to głosiło Stronnictwo Demokratyczne, duchowieństwo i socjalna demokracja. Trzecia koncepcja opierała się na planach federacji w stosunku do terenów Litwy historycznej, miała charakter alternatywny. Tę koncepcję lansował głównie Bolesław Limanowski i polscy publicyści socjalistyczni.

Nieco inaczej kształtował się stosunek Narodowej Demokracji do Białorusinów, którzy w okresie rządów carskich na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego nie byli uważani przez władze rosyjskie za odrębną narodowość. Jak celnie udowadnia doktorant, do 1918 r. endecy nie poświęcali większej uwagi białoruskiemu ruchowi narodowemu. Podkreślał, że kwestię białoruską sprowadzano jedynie do odrębności plemiennej, Białorusinom zaś odmawiano jakiegokolwiek prawa do własnej państwowości, a język białoruski stanowił „nieokrzesaną gwarę”. Do zagorzałych przeciwników narodowych dążeń Białorusinów doktorant zaliczył narodowych demokratów Jana Bułhaka, Józefa Hłasko i Aleksandra Zwierzyńskiego.

Polski obóz narodowy na terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego wyrażał także swój stosunek do ludności żydowskiej. Zdaniem Dąbrowskiego wileńscy narodowi demokraci, w przeciwieństwie do polityków z Wielkopolski i Królestwa Polskiego, opowiadali się za pokojowymi relacjami Polaków i Żydów oraz równouprawnieniem obu narodowości. Słusznie przekonywał, że nie odmawiano ludności żydowskiej prawa do samodzielnego bytu państwowego, jednakże z wyłączeniem terenów historycznie zamieszkałych przez ludność polską. Zdaniem autora wileńscy endecy podkreślali doniosły udział Żydów w rozwoju ekonomicznym ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nawoływano także do zapewniania im prawa do swobodnego rozwoju kultury, literatury czy też języka.

Polski ruch narodowy w Wilnie zajmował także stanowisko wobec Rosjan i państwowości rosyjskiej. W ocenie doktoranta narodowi demokraci na czele z Józefem Hłasko i Janem Ursynem wyrażali antyrosyjskie stanowisko, na które z pewnością miały wpływ rosyjskie represje na ludności polskiej. W 1915 r. doszło do zasadniczego zwrotu orientacji

politycznej wileńskiego obozu narodowego na rzecz stanowiska prorosyjskiego. Autor celnie zauważył, że czołowy polityk narodowy w Wilnie Józef Hłasko, „kierujący się wiarą w nieomyślność warszawskich przywódców partii”, podjął „wyraźny zwrot moskalofilski”. Dąbrowski podkreślał, że orientacja prorosyjska miała gorących zwolenników wśród młodszych przedstawicieli Narodowej Demokracji na Litwie. Na dowód tego podał przeprowadzenie przez młodego polityka endeckiego Kazimierza Brzozowskiego akcji werbunkowej do prorosyjskiego Legionu Puławskiego.

Książka Przemysława Dąbrowskiego została oparta na bardzo bogatej bazie źródłowej. Imponujący jest zakres wykorzystanej literatury i archiwaliów. Dąbrowski analizował dokumenty zdeponowane w Bibliotece Uniwersytetu w Białymstoku, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Archiwum Państwowym w Krakowie, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Instytucie Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie i archiwach prywatnych. Autor przeprowadził kwerendę aż 58 tytułów prasowych ukazujących się w Wilnie i Mińsku Litewskim. Skorzystał ze 174 materiałów źródłowych (publicystyki politycznej, wspomnień, memoriałów, aktów normatywnych, kalendarzy) i 329 opracowań naukowych. Książkę wzbogacają umieszczone przez Dąbrowskiego fotografie ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie i Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, na których widnieją postacie polityków oraz społeczników związanych z obozem narodowym w Wielkim Księstwie Litewskim.

Podsumowując, należy stwierdzić, że książkę Przemysława Dąbrowskiego można rekomendować prawnikom, politologom, a w szczególności historykom polskiej myśli politycznej i prawnej. Oddana do rąk polskiego czytelnika publikacja stanowi dobre świadectwo czasu o ludziach i ideach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Maciej Marszał